

ساخت آزمون اولیه حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی

The Construction of an Initial Test Regarding the Presence of Heart While Praying Based on the Islamic Sources.

ک محمدعلی رحیمی نداف / کارشناس ارشد مشاوره و راهنمایی، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت،
محمد رضا احمدی / استادیار گروه روان شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛
حمید رفیعی هنر / دانشجوی دکتری روان شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛

Muhammad Rahim Naddaf / M.A. in Consultation and Guidance, HIEE. nadaf8176@yahoo.com

Muhammad Reza Ahmadi / Assistant Professor of Psychology, IKI.

Hamid Rafi'ie Honar / PhD Student in Psychology, IKI.

Abstract

The present research aims at constructing an initial test regarding the presence of heart while praying based on the Islamic sources. To do so, the researcher has attempted to draw upon the Holy Quran and Hadiths so as to explicate the components and signs of heart presence in prayer, presenting a test that evaluates the presence of heart in adults' prayers. The selected research methods are descriptive and survey. In descriptive method, religious teachings were gathered and the classified signs of that construct were analyzed and evaluate by eight religious experts. In survey method, the validity and reliability of the test were analyzed in a sample of 70 participants including seminary and university students of Qom. For data analysis, we used indicators and statistical methods

چکیده

هدف پژوهش حاضر ساخت آزمون اولیه حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی است. از این رو محقق با استفاده از قرآن و روایات و تبیین مؤلفه‌ها و نشانه‌های سازه حضور قلب، در پی ارائه آزمونی است که حضور قلب را در نماز افراد بزرگسال اندازه‌گیری نماید. روش تحقیق به دو شیوه توصیفی و پیمایشی است. در روش توصیفی آموزه‌های دین جمع‌آوری و مؤلفه‌ها و نشانه‌های طبقه‌بندی شده سازه مورد تحلیل و ارزیابی ۸ کارشناس دینی قرار گرفته است. در روش پیمایشی نیز ارزیابی روایی و اعتبار آزمون در نمونه ۷۰ نفری از طلاب و دانشجویان شهر قم بررسی شده است. برای تحلیل داده‌ها از شاخص‌ها و روش‌های آماری متناسب با سؤال‌های پژوهش، شامل همبستگی پیرسون، اسپیرمن، ضریب دونیمه‌سازی گاتمن، ضرایب کندال، آلفای کرونباخ و آزمون خی دو، استفاده

related to our research questions such as Pearson Correlation, Spearman Correlation, Guttman Split-Half Coefficient, Kendall Coefficient of Concordance, Cronbach's Alpha, and Chi square. The results of the research showed that the content validity of the test was desirable according to the assessment of 10 experts. Correlation coefficient of the experts' opinions was positive and significant. Kendall's coefficient of concordance was 0.369 which is significant at 0.01 level. Furthermore, the basic reliability of the test was calculated as 0.909 in Cronbach's Alpha, 0.790 in the split-half correlation, 0.883 in Spearman-Brown split half coefficient, and 0.867 in Guttman's split half coefficient. Besides, for the validity of the component, the correlation of individual questions with total score, the correlations of the components with total score and the correlation of components with one another were measured that resulted in desirable validity. Final results indicated that by using the Islamic sources, it is feasible to build a tool for the evaluation of heart presence component in prayer which has a desirable reliability and validity and could be applied for research as well as educational purposes.

Keywords: presence of heart, daily prayer, Islamic sources, initial test, reliability and validity

شده است. نتایج پژوهش روایی محتوای آزمون را با توجه به ارزیابی ۱۰ نفر از کارشناسان در حد مطلوب نشان می‌دهد. ضریب همبستگی نظرات کارشناسان مثبت و معنادار است و ضریب تطابق کندال ۰/۳۶۹ است که در سطح ۰/۰۱ معنا می‌دهد. همچنین اعتبار اولیه آزمون با توجه به میزان آلفای کرونباخ ۰/۹۰۹، همبستگی دونیمه ۰/۷۹۰، ضریب دونیمه‌سازی اسپیرمن-بروان ۰/۸۸۳ و دونیمه‌سازی گاتمن ۰/۸۶۷ محاسبه گردید. روایی سازه، همبستگی تک‌تک سؤالات با نمره کل، همبستگی مؤلفه‌ها با نمره کل و همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر نیز محاسبه شد که روایی مطلوبی را گزارش می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: حضور قلب، نماز، منابع اسلامی، آزمون اولیه، اعتبار و روایی.

مقدمه

نخستین پرستشی که بر بندگان واجب شد، نماز است (الهندی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۲۵۰). دستور به انجام نماز در بین ادیان الهی به صورت‌های مختلفی وارد شده است و در بین احکام دین‌های مختلف، یکی از مشروع‌ترین و مسلم‌ترین دستورات و بهترین راه ارتباط با خداوند است (راشدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۲). مفهومی که همیشه همراه نماز مطرح می‌شود و همواره دغدغه تمام نمازگزاران است، حضور قلب است؛ آیا حضور قلب در نماز رعایت می‌شود؟ مسأله در اینجا سنجش حضور قلب در نماز است.

در کتاب‌های مقدس، مثل تورات و انجیل، توجه به حضور خالق، حضور قلب و یاد خداوند در نماز ارزشمند شمرده شده است، برای نمونه در کتاب گنجینه تلمود از کتاب‌های دین یهود، به نماز همراه با انس و حضور قلب سفارش شده است. در کتاب مقدس (عهد جدید) دین مسیحیت نمازی که همراه با حضور قلب باشد، ارزشمند تلقی می‌شود. در کتاب آیین، آیین مزدیسنی آمده است که در آیین زرتشت تأکید بسیاری بر نماز دارای روح و حضور قلب می‌شده است (محمدی، ۱۳۸۳، ص ۳۰ - ۳۵). در دین اسلام نیز توجه ویژه‌ای به رعایت حضور قلب در نماز شده و به تعبیر حضرات معصوم علیهم‌السلام، «ملاک قبولی تمام اعمال منوط به رعایت نماز با حضور قلب است». به فرموده امام رضا علیه‌السلام، «نخستین عملی که از بنده مورد محاسبه قرار می‌گیرد، نماز است؛ اگر نماز قبول شود بقیه اعمال پذیرفته می‌شود و اگر رد شود، بقیه اعمال نیز پذیرفته نمی‌شود» (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۵). امام باقر علیه‌السلام نیز می‌فرماید: «از نماز بنده همان مقداری پذیرفته می‌شود که با توجه قلبی همراه باشد» (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۵۸).^۲

لازمه کمی کردن یک سازه کیفی، رسیدن به تعریف نظری جامعی از سازه است؛ بنابراین واژه «حضور» به معنای‌ای چون: ۱. پیشگاه (انوری، ۱۳۸۷، ص ۲۵۴۱)؛ ۲. نزد (معین، ۱۳۸۹، ص ۱۳۶۱)؛ ۳. وجود (انوری، ۱۳۸۷، ص ۲۵۴۱) و ۴. شهر (سیاح، ۱۳۷۸، ص ۳۷۲) آمده است. ابن منظور و جوهری تعریف به نقیض کرده‌اند «حضور، نقیض الغیبه و المغیب» (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۱۴ و جوهری، ۱۴۲۹، ص ۲۴۲). واژه «قلب» نیز، همان‌طور که نام عضوی از بدن است، به معنای: ۱. لب و خالص هر چیزی (ابن اثیر، ۱۳۶۷،

۱. «أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ عَلَى الصَّلَاةِ فَإِذَا قِيلَتْ قَبْلَ مِنْهُ سَائِرُ عَمَلِهِ وَإِذَا رُدَّتْ عَلَيْهِ رُدَّ عَلَيْهِ سَائِرُ عَمَلِهِ».
 ۲. «إِنَّ الْعَبْدَ لَا يُقْبَلُ مِنْ صَلَاتِهِ إِلَّا مَا أَقْبَلَ عَلَيْهِ مِنْهَا بِقَلْبِهِ».

ج ۵، ص ۱۷)؛ ۲. قلب مادی و قلب روحانی (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۳۰۴)؛ ۳. روح (راغب، ۱۴۰۴، ص ۶۸۲)؛ ۴. عقل (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۶۸۷)؛ ۵. دستبند (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۶۸۸)؛ ۶. میان و وسط (انوری، ۱۳۸۷، ص ۵۵۶۷)؛ ۷. شیء قلبی و ناخالص (معین، ۱۳۸۹، ص ۲۴۵۶) و ۸. واژگون و وارونه کردن (انوری، ۱۳۸۷، ص ۵۵۶۷) نیز استعمال می‌شود. پر واضح است که اکتفا به معنای لغوی مناسب نیست؛ پس بهترین و تنهاترین راهی که برای شناختن معنای «قلب» پیدا می‌شود، این است که کارها و آثاری که در قرآن و روایات به قلب نسبت داده شده است را مورد مطالعه کرد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۴۷). در قرآن اموری همچون درک کردن، اندیشیدن، ترس و اضطراب، حسرت و غیظ، قساوت و غلظت، غفلت، گناه، زیغ، کذب، نفاق، انکار، ذکر، توجه، انابه، ایمان، تقوا، اطمینان، آرامش، خشوع، رحمت، رأفت، لینت، انس و الفت به قلب نسبت داده شده است. بنابراین، قلب در نگاه قرآن موجودی است که درک می‌کند، می‌اندیشد، مرکز عواطف است، تصمیم می‌گیرد، دوستی و دشمنی می‌کند و موارد شبیه آن (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۶۳ و ۲۶۴). از این رو می‌توان گفت که قلب در اصطلاح قرآنی، مرکزی است که شامل سه بُعد شناخت، عاطفه و عمل است و از روایات این گونه به دست می‌آید که این سه مقوله بر همدیگر اثر می‌گذارند (مهدی‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۳۰). قلب را باید هم‌سنگ مفهوم انسان گرفت؛ زیرا این سه مقوله مظاهر اساسی نفس آدمی هستند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۸، ص ۳ و باقری، ۱۳۹۰، ص ۲۹).

سازه حضور قلب را می‌توان در منابع اسلامی با مفاهیمی مشابه و مغایر با این مفهوم مورد بررسی قرار داد؛ مفاهیم مشابهی چون اقبال قلب، فراغت قلب، خشوع، تأنی، تفکر، تفقه، علم و تعقل و مفاهیم مغایری چون غفلت، سهو، ایهام، اشتغال قلب، التفات، استخفاف، تهاون، سکران و کسالت. یکی از مفاهیمی که معنایی بسیار نزدیک و حتی می‌توان گفت معنایی معادل با حضور قلب دارد، اقبال قلب است؛ یعنی توجه انسان به سمت موضوعی به نحوی که غیر از آن را اراده نکند (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۵۳۶). بیشتر روایات موجود در منابع اسلامی، مفهوم حضور قلب را با اصطلاح «اقبال القلب» تبیین نموده‌اند و در کتب روایی، همچون وسایل الشیعه (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۴) و مستدرک الوسایل (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۴)، بابی با همین عنوان قرار داده شده است. در روایاتی که واژه اقبال قلب در آن‌ها به کار رفته، گاهی امام معصوم علیه السلام آثار و پیامدها و گاهی نشانه‌ها و گاهی اهمیت اقبال قلب را بیان می‌کند.

در روان‌شناسی معاصر برای فهم سازه حضور قلب می‌توان از مفاهیمی چون تمرکز حواس^۱، حواس‌پرتی^۲، هشیاری^۳ و آگاهی^۴، ذهن آگاهی^۵، تمرکز معنوی^۶، تجربه عرفانی^۷، تجربه اوج^۸ و مراقبه^۹ یاری گرفت. یکی از نزدیک به حضور قلب، اصطلاح تمرکز حواس است که در روان‌شناسی معاصر بسیار مورد توجه قرار گرفته است. تمرکز از لحاظ لغوی به معنای تراکم، فشردگی مجموعه و چکیده است و در اصطلاح، حفظ و نگهداری و اختصاص دادن نیروهای فکری و ذهنی به موضوعی خاص را معنا می‌دهد (امام‌پور، ۱۳۸۵، ص ۱۸)؛ به عبارتی تمرکز حواس، عملی دفاعی علیه تاخت‌وتاز افکار خارجی است (مرتضوی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۸).

«حضور قلب در نماز» از نظر شیخ بهایی (۱۳۶۶، ص ۴۲۸)، فیض کاشانی (۱۳۴۲، ص ۲۰۶ و ۲۲۶)، ملا احمد نراقی (۱۳۷۶، ص ۸۴۴) و شهید دستغیب (۱۳۷۸، ص ۱۹۷) عبارت است از اینکه انسان با دل‌وجان به درگاه الهی توجه کامل کند، به معانی آیات و اذکار التفات کند، با وقار و خضوع در پیشگاه خداوند بایستد، از روی خشوع به سجده‌گاه نظر کند، به چپ و راست و آسمان نگاه نکند، مانند نماز وداع نماز بگذارد، با حالت خوف و رجا نماز به جا آورد و خود را با ریش و انگشتان مشغول نکند. ملکی تبریزی معتقد است که همین مقدار که قلب نمازگزار متوجه ظاهر احوال و سخنانی که در نماز می‌گوید، باشد برای حضور قلب کافی است (ملکی تبریزی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۲). امام خمینی حضور قلب را امری روشن فرض کرده و تنها در یک جا تعریف به قید و شرط نموده است: «و آن (حضور قلب) این است که انسان شواغل داخلی و خارجی را که مهم‌تر از همه، شواغل قلبیه است، قطع کند» (امام خمینی، ۱۳۷۵، ص ۲۷). بنابراین، حضور قلب در نماز را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: «تلاش برای بازداري فکر، رفتار و احساس خود از اموری که با سخن گفتن با خداوند در هنگام نماز منافات دارد و تلاش برای واداشتن ذهن، رفتار و احساس خود به اموری که مناسب با صحبت کردن و ملاقات با خداوند در هنگام نماز است».

مفهوم حضور قلب در نماز در تحقیقات اولیه اندیشمندان اسلامی در ضمن بیان اسرار و آداب نماز مورد بررسی قرار می‌گرفت که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: اسرار الصلاه ابن‌سینا (۴۲۷) که در سه بخش تألیف شد: ماهیت نماز، احکام ظاهری و اسرار باطنی نماز، ظاهر

1. concentration
2. distraction
3. consciousness

4. wareness
5. mindfulness
6. spiritual focus

7. mystical experience
8. the peak experiences
9. meditation

و باطن نماز بر چه کسانی واجب است. کتاب‌های دیگر در این زمینه عبارت‌اند از اسرار الصلاه و انوار الدعوات ابن طاووس (۶۴۴)، اسرار الصلاه ابن فهد حلی (۸۴۱)، التنبیهات العلیّه علی وظائف الصلاه القلیبّه شهید ثانی (۹۶۶)، ترجمه الصلاه و محجه البیضاء فیض کاشانی (۱۰۹۱)، اسرار الصلاه شیخ مفید (۱۱۲۶) - به اعتقاد برخی از علما این کتاب بهترین کتابی است که در این باره نوشته شده است (زمانی نژاد، ص ۷) - جامع السعادات ملا مهدی نراقی (۱۲۰۹)، معراج السعاده ملا احمد نراقی (۱۲۴۵)، اسرار الصلاه ملکی تبریزی (۱۳۴۳) و دو کتاب سر الصلاه و چهل حدیث امام خمینی (۱۳۶۸). در این آثار به اهمیت حضور قلب، مراتب حضور قلب، موانع و راه‌های رسیدن به حضور قلب و مفهوم‌شناسی حضور قلب در نماز اشاره شده است؛ اما در بحث کمی‌سازی و استخراج مؤلفه‌های حضور قلب، تا آنجا که محقق این رساله جست‌وجو نموده، تلاشی صورت نگرفته است. برخی از مقیاس‌هایی که تا به امروز ساخته شده و تا حدودی با مفهوم حضور قلب رابطه دارند، معرفی می‌گردند:

۱. «مقیاس تقید به نماز» که پناهی (۱۳۸۲) در ۲۰ سؤال با لیکرت پنج‌درجه‌ای تهیه کرده است. اعتبار و روایی این مقیاس از طریق اجرا بر روی ۶۰۸ آزمودنی و کسب ضریب آلفای کرونباخ ۰/۹۳ به دست آمد. در این مقیاس سعی شده به رعایت اوقات نماز، حضور قلب در نماز، لذت بردن از نماز، آرامش‌بخشی نماز، توجه به قدرت خداوند و مؤلفه‌های دیگر توجه شود.

۲. «مقیاس نگرش و التزام عملی به نماز» که انیسی، نویدی و حسینی نژاد (۱۳۸۹) در ۵۰ سؤال تهیه کرده‌اند. این مقیاس به ۴ زیرمقیاس اثربخشی نماز در زندگی، توجه و عمل به مستحبات، التزام و اهتمام به انجام نماز و مراقبت و حضور قلب در نماز پرداخته است. توجه به زیرمقیاس حضور قلب در این آزمون به‌طور کلی صورت گرفته و اشاره‌ای به نشانه‌های حضور قلب در نماز نشده است.

۳. «پرسش‌نامه ادراک خدا»^۱ که لاورنس^۲ (۱۹۹۷) در ۷۲ سؤال ساخته است. در این به ۶ زیرمقیاس حضور، چالش، پذیرش، خیرخواهی، تأثیر و مشیت به حضور خدا، پذیرش خدا و کمک خواهی از خداوند اشاره شده است. زیرمقیاس حضور خدا منحصر در عبادات نیست، بلکه به حضور خدا در همه حالات اشاره دارد.

1. the God image inventory

2. Lawrence, R. T.

۴. «مقیاس تجارب معنوی روزانه»^۱ (DSES) که اندروود و ترسی^۲ (۲۰۰۲) به نقل از تقوی و امیری، (۱۳۸۹) در ۱۶ سؤال آماده کرده‌اند، دارای ۳ زیرمقیاس احساس خداوند، ارتباط با خداوند و احساس مسؤولیت در قبال دیگران است. ۵. «تست ۱۳ سؤالی حضور در لحظه»^۳ که براون^۴ و رایان^۵ (۲۰۰۳) در ضمن مقاله‌ای با عنوان «فواید زندگی در لحظه، حضور و نقش آن در سلامت روانی»^۶ اشاره کرده‌اند. این تست به سنجش هوشیاری یا حضور خودآگاه در زمان حال در همه افعال عبادی و غیرعبادی توجه دارد.

۶. «پرسش‌نامه ۵ عاملی ذهن آگاهی» (FFMQ)^۷ که بائر^۸ و اسمیت^۹ (۲۰۰۶) به نقل از احمدوند، حیدری‌نسب و شعیری، (۱۳۹۲) در ۱۱۲ گویه ساخته‌اند و دارای ۵ زیرمقیاس مشاهده، عمل توأم با هوشیاری، غیرقضاوتی بودن به تجربه درونی، توصیف و غیرواکنشی بودن است. عامل مشاهده به توجه داشتن به محرک‌های بیرونی و درونی اشاره دارد. عامل عمل توأم با هوشیاری به عمل کردن با حضور ذهن کامل در هر لحظه اشاره می‌کند. عامل غیرقضاوتی بودن به تجربه درون شامل حالت غیرقضاوتی داشتن درباره افکار و احساسات است و عامل غیرواکنشی بودن به تجربه درونی، نشان می‌دهد که افکار و احساسات درونی، بی‌آنکه فرد در آن‌ها گیر کند، اجازه آمودرفت دارند.

بازبینی پژوهش‌های انجام‌شده در این موضوع نشان می‌دهد که این منابع با نگاه روان‌شناختی تبیین نشده‌اند و تاکنون مقیاسی از منظر اسلام برای سنجش این سازه طراحی نشده است. از این‌رو، تلاش برای ساختن ابزاری بومی و مناسب برای سنجش حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی، ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با ارائه یک مقیاس اسلامی می‌تواند تا حدودی خلأ موجود در این زمینه را تا حدودی برطرف کند و زمینه‌ساز پژوهش‌های بعدی باشد. بنابراین این تحقیق در ابتدا درصدد کشف و استخراج مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و نشانه‌های سازه حضور قلب از منابع اسلامی است و بعد بررسی اعتبار و روایی آزمون اولیه طراحی شده را پی می‌گیرد.

1. daily spiritual experience scale
2. Underwood, L. and Teresi, J.
3. mindful attention awareness scale
4. Brown. K.W.
5. Ryan, RM.

6. the benefits of being present:
mindfulness and its role in
psychological wellbeing
7. Five Factor Mindfulness
Questionnaire

8. Bauer, R. A.
9. Smith, G. T.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر توصیفی و تحلیلی است. به منظور جمع‌آوری آموزه‌های دین درباره حضور قلب، با استفاده از روش توصیفی و با رجوع به منابع مدون اسلامی داده‌های مورد نیاز استخراج، سپس دسته‌بندی و بررسی شدند و برای ارزیابی روایی ساختاری و روایی محتوایی از روش تحلیلی استفاده شد.

جامعه آماری این پژوهش عبارت‌اند از دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) و مؤسسه عالی اخلاق و تربیت و طلاب پایه‌های ۷ تا ۱۰ (سطح دو) حوزه علمیه قم در سال تحصیلی ۱۳۹۳ - ۱۳۹۴. ۵۰ درصد آزمودنی‌ها از حوزه علمیه قم، ۵۷/۲۸ درصد از مؤسسه آموزشی امام خمینی و ۲۱/۴۳ درصد از مؤسسه عالی اخلاق و تربیت با میانگین سنی ۳۲/۶۳ بودند. ۸۵/۷ درصد از شرکت‌کنندگان متأهل و ۱۴/۳ درصد مجرد بودند و ۳۵/۷ درصد آنان فقط تحصیلات حوزوی و ۶۴/۳ درصد تحصیلاتی حوزوی دانشگاهی داشتند. ۲/۹ درصد سطح یک حوزه، ۵۵/۷ درصد سطح دو، ۳۰ درصد سطح سه و ۱۱/۴ درصد سطح چهار را دارا بودند.

با توجه به اینکه بیشتر این پژوهش به صورت کیفی (از منابع اسلامی) است و فقط جهت اجرای آزمایشی پرسش‌نامه اولیه، نیازمند تعداد محدودی از نمونه جامعه هستیم - در آثار مربوط به مباحث روان‌سنجی، تعداد نمونه ۳۰ تا ۵۰ نفر را جهت اجرای آزمایشی پرسش‌نامه کافی می‌دانند (ثرن‌دایک، ۱۳۷۵، ص ۷۵) - سعی شد اجرای آزمایشی پرسش‌نامه بر روی ۷۰ نفر از افراد در دسترس جامعه آماری صورت گیرد.

برای انجام این پژوهش، از آزمون حضور قلب در نماز استفاده شد. این آزمون را نخستین بار محقق برای بررسی میزان حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی و در چند مرحله ساخته است:

مرحله اول، مفهوم‌شناسی سازه حضور قلب در نماز در روان‌شناسی و منابع اسلامی: در این مرحله مفاهیم موجود در منابع اسلامی به دو دسته‌ی مفاهیم مشابه و مفاهیم مغایر دسته‌بندی گردید. سعی شد مفاهیم مشابه اقبال قلب، فراغت قلب، خشوع، تأنی، تفکر، تفقه، تعقل و تعلم و مفاهیم مغایر غفلت، سهو، ایهام، اشتغال قلب، التفات، استخفاف، تهاون، سکران و کسالت با تمام مشتقات آن‌ها در قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام بررسی شود. همچنین مفاهیمی چون تمرکز حواس، حواس‌پرتی، هشیاری و آگاهی، تمرکز معنوی،

تجربه اوج و مراقبه در روان‌شناسی معاصر مورد مطالعه قرار گرفت.

مرحله دوم: استخراج مؤلفه‌ها و نشانه‌های نظری حضور قلب در نماز و دسته‌بندی آن‌ها: محقق در این مرحله توانست با کنار هم گذاشتن مؤلفه‌ها و نشانه‌های ذکر شده در منابع اسلامی، مؤلفه‌های حضور قلب را به دو قسمت سلبی و ایجابی و هرکدام از آن‌ها را به سه زیرمؤلفه شناختی، رفتاری و عاطفی طبقه‌بندی کند که عبارت‌اند از:

الف) مؤلفه سلبی رفتاری شامل ۲۸ نشانه است: ۱. خمیازه کشیدن؛ ۲. خواب‌آلودگی؛ ۳. کشیدن بدن؛ ۴. کارهای خلاف ادب؛ ۵. لبخند زدن؛ ۶. خاراندن بدن؛ ۷. بی‌قراری در هنگام نشستن؛ ۸. سرگرم شدن با اعضا و جوارح؛ ۹. شکم‌پری و گرسنگی؛ ۱۰. چرخش سر و چشم؛ ۱۱. ناموزون ایستادن؛ ۱۲. بی‌قراری در هنگام ایستادن؛ ۱۳. حبس بول؛ ۱۴. نگاه به آسمان؛ ۱۵. با شتاب نماز خواندن؛ ۱۶. پوشیدن لباس تنگ؛ ۱۷. نگاه به اطراف؛ ۱۸. گوش دادن به صداهای اطراف؛ ۱۹. وسواس در تلفظ حروف؛ ۲۰. خواندن نوشته‌ها؛ ۲۱. توجه به لباس منقوش؛ ۲۲. توجه به عکس؛ ۲۳. نماز خواندن در مکان شلوغ؛ ۲۴. مقابل دیگران نماز خواندن؛ ۲۵. از روی عادت نماز خواندن؛ ۲۶. تأخیر در خواندن نماز؛ ۲۷. توجه به دمای محیط و ۲۸. توجه به بوی محیط.

ب) مؤلفه سلبی شناختی شامل ۴ نشانه است: ۱. فکر امور گمشده‌ها؛ ۲. خودگویی؛ ۳. مشغولیت فکر به امور دنیایی و پلید و ۴. فراموشی رکعات نماز.

ج) مؤلفه سلبی عاطفی شامل ۲ نشانه است: ۱. کسالت و بی‌میلی و ۲. حسادت.

د) مؤلفه ایجابی رفتاری شامل ۹ نشانه است: ۱. آرامش بدنی؛ ۲. سجده با آرامش؛ ۳. کنترل چشم؛ ۴. نماز در مکان خلوت و مخصوص؛ ۵. نماز اول وقت؛ ۶. آمادگی قبل از نماز؛ ۷. با توجه وضو گرفتن؛ ۸. با توجه اذان و اقامه گفتن و ۹. با ترتیل خواندن.

ه) مؤلفه ایجابی شناختی شامل ۸ نشانه است: ۱. توجه به معنای نماز؛ ۲. توجه به رحمت خداوند؛ ۳. توجه به عظمت الهی؛ ۴. کوچک شمردن غیر خداوند؛ ۵. یاد کردن روز قیامت؛ ۶. یاد کردن بهشت و جهنم و جایگاه فرشتگان و انبیاء؛ ۷. تجلی کردن خداوند در نماز و ۸. احساس حضور خداوند.

و) مؤلفه ایجابی عاطفی شامل ۵ نشانه است: ۱. نماز وداع‌گونه؛ ۲. اشتیاق به نماز؛ ۳. داشتن خوف و رجا؛ ۴. تواضع و خشوع و ۵. احساس نیاز.

مرحله سوم، بررسی میزان موافقت مؤلفه‌ها و نشانه‌های نظری با آموزه‌های اسلام: قبل

از اقدام به طراحی پرسش‌ها و بررسی روایی محتوایی آزمون، مؤلفه‌ها و نشانه‌های حضور قلب در نماز برای ارزیابی ارتباط یا عدم ارتباط آن‌ها با مفهوم حضور قلب به ۸ کارشناس دین ارائه شد تا در قالب گزینه بلی - خیر مطابقت یا عدم مطابقت ۵۶ نشانه به دست آمده را با آموزه‌های اسلام بیان کنند.

مرحله چهارم، طراحی گویه‌ها بر اساس مفاهیم، مستندات و ارائه آن‌ها به کارشناسان برای سنجش روایی محتوا: برای نشانه‌های حضور قلب در نماز ۱۷۶ گویه طراحی شد. بدین ترتیب، اغلب مفاهیم دارای حداقل ۳ گویه و برخی دارای ۴ گویه بودند. سپس برای ارزیابی روایی وابسته به محتوا، از دیدگاه ۱۰ تن از کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی خواسته شد تا نظر خود را در زمینه میزان مطابقت هر یک از گویه‌ها با مستندات دینی در مقیاس لیکرت چهاردرجه‌ای (خیلی زیاد ۷۶ تا ۱۰۰ درصد، زیاد ۵۱ تا ۷۵ درصد، کم ۲۶ تا ۵۰ درصد و بسیار کم ۱ تا ۲۵ درصد) اعلام نمایند.

مرحله پنجم، انتخاب گویه‌های مناسب برای اجرای آزمایشی: از میان ۱۷۶ گویه، ۵۷ سؤال که به اتفاق آرای کارشناسان، نمرات ۳ و ۴ (گزینه‌های خیلی زیاد و زیاد) را به خود اختصاص دادند و معرف مناسبی برای نشانه مورد نظر بودند، انتخاب و به‌طور منظم در پرسش‌نامه چیده شدند.

مرحله ششم، اجرای آزمایشی پرسش‌نامه: محقق با اجرای فرم اولیه پرسش‌نامه ۵۷ سؤالی بر روی ۷۰ نفر از دانش‌پژوهان و طلاب شهر قم، به بررسی آزمایشی آزمون پرداخت و بعد از تحلیل و بررسی آماری، ۶ سؤال را به دلیل عدم همبستگی با سؤالات دیگر، اصلاح کرد؛ در نتیجه فرم جدید و نهایی تدوین شد.

مرحله هفتم، بررسی روایی سازه: برای بررسی روایی سازه روش‌های متعددی وجود دارد. محقق از روش «همسانی درونی»^۱ برای این کار استفاده کرده است. در بررسی همسانی درونی، همبستگی بین خرده‌آزمون‌ها با نمره کل محاسبه می‌شود. هرچه خرده‌آزمون‌ها با نمره کل همبستگی بیشتری داشته باشند، روایی سازه بیشتر است (خدایاری فرد و پرنده، ۱۳۸۸، ص ۴۱). در این روش به جای خرده‌آزمون‌ها، از ماده‌ها یا سؤالات آزمون نیز می‌توان استفاده کرد که در این صورت همبستگی میان سؤالات آزمون با کل آزمون و با یکدیگر محاسبه می‌شود (یبابان‌گرد، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۴۳). در این پژوهش همسانی درونی در سه

مرحله صورت گرفت و نتایج هر سه مرحله حاکی از روایی بالا در آزمون بود. این سه مرحله عبارت‌اند از:

(الف) همبستگی بین گویه‌ها و نمره کل؛

(ب) همبستگی بین مؤلفه‌ها و نمره کل؛

(ج) همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر.

مرحله هشتم، بررسی اعتبار آزمون: برای برآورد اعتبار آزمون حضور قلب در نماز از طریق دونیمه‌سازی (گاتمن)^۱، ضریب اسپیرمن براون^۲ و ثبات درونی (آلفای کرونباخ)^۳ استفاده شده است.

مرحله نهم، شیوه نمره‌گذاری: آزمون حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی به صورت لیکرت چهاردرجه‌ای، با گزینه‌های همیشه = ۴، اغلب = ۳، تا حدودی = ۲، اصلاً = ۱، طراحی شده است. در جدول زیر شیوه نمره‌گذاری و نحوه تقسیم و چینش سؤالات مربوط به مؤلفه‌های حضور قلب در نماز بیان شده است.

جدول ۱: شیوه نمره‌گذاری و چینش سؤالات آزمون حضور قلب در نماز

شماره سؤالات	
سؤالات معکوس	۴، ۵، ۶، ۸، ۱۱، ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۸، ۲۹، ۳۱، ۳۳، ۳۴، ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۵، ۴۶
سؤالات مؤلفه رفتاری	۴، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۷، ۴۰، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۴، ۵۶، ۵۷
سؤالات مؤلفه شناختی	۲، ۷، ۱۰، ۱۲، ۱۶، ۲۱، ۲۳، ۲۷، ۳۰، ۳۸، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۸، ۵۳، ۵۵
سؤالات مؤلفه عاطفی	۳، ۱۵، ۲۴، ۲۹، ۳۶، ۳۹، ۴۷

روش گردآوری اطلاعات: با استفاده از داده‌ها و مبانی مربوط به حضور قلب، بر اساس آیات و روایات و با مطالعه کتاب‌ها و پژوهش‌های روان‌شناسی در این موضوع، به‌ویژه در زمینه آزمون‌سازی، ساخت آزمون حضور قلب در نماز بر اساس اسلامی در دستور کار قرار گرفت. در این بخش، به‌منظور سنجش و اندازه‌گیری حضور قلب با توجه به مؤلفه‌ها و نشانه‌های

1. Gutman split half coefficient

2. Spearman-Brown

3. cronbach,s alpha

به دست آمده، آزمونی طراحی و ساخته شد که در طرح تحقیق به فرایند آن اشاره شد. به منظور گردآوری اطلاعات، محقق با مراجعه به طلاب و دانشجویان در دسترس و با ارائه توضیحات لازم درباره اهداف پژوهش و نحوه پاسخ‌دهی به پرسش‌های آزمون، پرسش‌نامه حضور قلب در نماز را به آزمودنی‌ها ارائه کرد و از آنان خواست پس از خواندن شیوه‌نامه کتبی آن، با دقت به گزاره‌ها پاسخ دهند و مشخصات جمعیت‌شناختی، همچون سن، جنس، مقطع، رشته تحصیلی و وضعیت تأهل، خود را درج کنند. ۷۵ پرسش‌نامه توزیع شد و با توجه به برگشتن و ناقص بودن بعضی، تعداد ۷۰ پرسش‌نامه، به کمک برنامه SPSS نمره‌گذاری و تجزیه و تحلیل شد.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها: در این پژوهش، داده‌ها با استفاده از چند شاخص آماری تجزیه و تحلیل شد. در بخش توصیفی از جداول و نمودارهای فراوانی و شاخص‌های مرکزی استفاده شد. در بخش استنباطی، علاوه بر شاخص‌های مرکزی، برای بررسی رابطه بین متغیرها، شاخص همبستگی مورد استفاده قرار گرفت.

برای بررسی میزان توافق کارشناسان درباره روایی محتوایی از شاخص آماری «ضریب تطابقی کندال»^۱، «آزمون خیدو»^۲ و «ضریب همبستگی اسپیرمن» استفاده شد. همچنین برای بررسی روایی سازه از «ضریب همبستگی اسپیرمن» و برای بررسی اعتبار آزمون روش «آلفای کرونباخ»، «دو نیمه‌سازی گاتمن» و «ضریب اسپیرمن براون» انتخاب شد.

یافته‌های پژوهش

برای دستیابی به میزان روایی و اعتبار آزمون، نتایج زیر ارائه می‌شود:
الف) تحلیل داده‌های مربوط به روایی محتوایی آزمون حضور قلب در نماز: سنجش روایی محتوا در دو حیطه ساختار و محتوای آزمون حضور قلب صورت گرفت که نتایج آن در ادامه می‌آید.

۱. تحلیل داده‌های مربوط به روایی محتوایی ساختار آزمون حضور قلب در نماز: ۵۶ نشان‌های که از منابع اسلامی استخراج شد، در اختیار ۸ کارشناس قرار گرفت. نشانه‌هایی که مورد تأیید نصف به علاوه یک نفر از کارشناسان قرار گرفتند، در پرسش‌نامه آزمون لحاظ شدند و نشانه‌هایی که تأیید نشدند، از پرسش‌نامه آزمون حذف شدند. از مجموع

۵۶ نشانه ۷ نشانه مورد تأیید کارشناسان قرار نگرفتند و میانگین کمتر از ۰/۵ به دست آوردند که عبارت‌اند از: ۱. توجه به بوی محیط؛ ۲. توجه به دمای محیط؛ ۳. با ترتیل نماز خواندن؛ ۴. تأخیر در نماز خواندن؛ ۵. حسادت؛ ۶. توجه به عکس و ۷. نماز خواندن در مکان شلوغ. ۴۹ نشانه نیز با میانگین ۰/۷۵ به بالا مورد تأیید بیشتر کارشناسان قرار گرفتند.

۲. تحلیل داده‌های مربوط به روایی محتوایی آزمون حضور قلب در نماز:

در این مرحله برای ۴۹ نشانه، ۱۷۶ گویه طراحی شد، به طوری که اغلب مفاهیم دارای حداقل ۳ گویه و برخی دارای ۴ گویه بودند. این گویه‌ها برای کسب امتیاز در معرض نظر ۱۰ تن از کارشناسان گذاشته شدند. حاصل این مرحله، انتخاب ۵۷ گویه دارای امتیاز مساوی یا بالاتر از ۳ (۷۵٪) بود.

برای بررسی میزان توافق نظرات کارشناسان درباره روایی محتوا، از شاخص آماری ضریب تطابق کندال و آزمون معناداری خی‌دو استفاده شده است. ضریب تطابق کندال ۰/۳۶۹ و مقدار خی‌دو ۲۰۹/۸۸۱ برای ۹ درجه آزادی در سطح کمتر از ۰/۰۱، نشان‌دهنده توافق مناسب و معنادار کارشناسان در مورد تطابق ۵۷ گویه با مستندات اسلامی است.

ب) تحلیل داده‌های مربوط به روایی سازه آزمون حضور قلب در نماز: محقق برای تعیین روایی سازه از روش همسانی درونی بهره گرفت. در این روش، ساخت درونی آزمون بررسی می‌شود. ملاک بررسی همسانی درونی نمره کل آزمون است. روش معمول برای این کار این است که همبستگی بین نمرات هر سؤال آزمون با نمره کل آزمون محاسبه می‌شود و همبستگی مؤلفه‌های نظری آزمون با نمره کل آزمون و در آخر همبستگی بین مؤلفه‌ها با یکدیگر مورد سنجش قرار می‌گیرد.

۵۱ سؤال از مجموع ۵۷ سؤال پرسش‌نامه آزمون حضور قلب، دارای همبستگی معنادار با نمره کل آزمون، در دامنه‌ی $r=0/201$ تا $r=0/742$ هستند. بنابراین اکثر سؤالات از قدرت تشخیص برای اندازه‌گیری حضور قلب برخوردارند؛ اما از بین ۶ سؤال باقی‌مانده، سؤال ۶، ۸، ۲۰، ۳۳ و ۴۹ همبستگی مثبت بسیار کمی با نمره کل دارند و فقط سؤال ۴ همبستگی منفی معنادار با نمره کل دارد. بر این اساس، ۶ سؤال بیان‌شده، مورد اصلاح قرار گرفتند.

جدول ۲: همبستگی میان مؤلفه‌های حضور قلب و همبستگی هر کدام با کل آزمون

۳	۲	۱	
		۱	۱. مؤلفه رفتاری
	۱	***۰/۸۶۵	۲. مؤلفه شناختی
۱	***۰/۴۳۸	***۰/۳۸۷	۳. مؤلفه عاطفی
***۰/۷۸۹	***۰/۸۶۹	***۰/۸۲۲	کل مقیاس

***P < ۰/۰۱

همان گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، پرسش‌نامه آزمون حضور قلب از لحاظ همبستگی بین مؤلفه‌های نظری حضور قلب با نمره کل و با یکدیگر، دارای همسانی درونی قابل قبولی است.

ج) تحلیل داده‌های مربوط به بررسی اعتبار آزمون: جهت بررسی اعتبار پرسش‌نامه آزمون از روش محاسبه آلفای کرونباخ و دونیمه‌سازی گاتمن و اسپیرمن براون استفاده شد. نتایج به دست آمده از ۷۰ آزمودنی که به همه گویه‌ها پاسخ دادند، نشان می‌دهد که پرسش‌نامه آزمون با آلفای کرونباخ ۰/۹۰۹ دارای اعتبار نسبتاً بالایی است. همچنین نتایج دونیمه‌سازی گاتمن ۰/۸۶۷ و دونیمه‌سازی اسپیرمن براون ۰/۸۳۳ از اعتبار بالای آزمون حکایت می‌کند. نتایج به طور کامل در جدول ۳ بیان شده است.

جدول ۳: نتایج آلفای کرونباخ و دونیمه‌سازی

آلفای کرونباخ کل آزمون		۰/۹۰۹
نیمه اول	مقدار	۰/۷۶۰
(۱ تا ۳۹)	تعداد گویه‌ها	۳۹
نیمه دوم	مقدار	۰/۸۹۱
(۳۰ تا ۵۷)	تعداد گویه‌ها	۲۸
مجموع تعداد گویه‌ها		۵۷
همبستگی بین دو فرم		۰/۷۹۰
تساوی تعداد گویه‌ها		۰/۸۸۳
عدم تساوی تعداد گویه‌ها		۰/۸۸۳
ضریب اسپیرمن - براون		۰/۸۶۷
ضریب دونیمه‌سازی گاتمن		۰/۸۶۷

در مرحله بعد برای هر کدام از مؤلفه‌های حضور قلب در نماز، میزان آلفای کرونباخ محاسبه شد و نتایج، اعتبار بالا در هر کدام از مؤلفه‌ها نشان می‌دهد. طبق نتایج جدول ۴، آلفای کرونباخ در مؤلفه‌ها از این قرار است.

جدول ۴: آلفای کرونباخ در خرده‌مقیاس

مؤلفه‌ها	آلفای کرونباخ	تعداد گویه‌ها
مؤلفه رفتاری	۰/۷۷۴	۳۲
مؤلفه شناختی	۰/۸۹۴	۱۶
مؤلفه عاطفی	۰/۸۲۲	۷

بحث و نتیجه‌گیری

پاسخ به دو پرسش اصلی پژوهش حاضر، نتیجه نهایی‌ای است که محقق توانست پس از پژوهش به دست آورد. سؤال اول پژوهش حاضر به دنبال استخراج مؤلفه‌ها و نشانه‌های حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی بود که در ضمن جست‌وجوی گسترده در منابع دینی، طبقه‌بندی یافته‌ها و ارزیابی ۸ کارشناس دینی و روان‌شناسی محقق شد. در آخر از بین ۵۶ نشانه استخراج شده، ۴۹ نشانه حضور قلب مورد تأیید قرار گرفت.

پرسش دیگر پژوهش به دنبال بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی بود که در ضمن بررسی میزان روایی و اعتبار آزمون به دست آمد.

۱. تفسیر نتایج مربوط به روایی محتوایی آزمون: برای بررسی روایی محتوا از ارزیابی ۱۰ کارشناس استفاده شد و برای تبیین کمی نتیجه به دو شیوه عمل شد که عبارت‌اند از: الف) تأیید اکثر کارشناسان در هر گویه: کارشناسان در این مرحله به تک‌تک گویه‌ها نمره‌ای بین ۱ تا ۴ دادند. محقق بعد از محاسبه میانگین و درصد میانگین نمرات، از بین ۱۷۶ گویه ارائه‌شده، گویه‌هایی که میانگین ۳ و درصد ۷۵ به بالا را کسب کرده بودند، را در پرسش‌نامه اولیه استفاده کرد.

ب) ضریب تطابقی کندال: برای کسب میزان هماهنگی کارشناسان ضریب کندال (W) ۳۶۹/۰ محاسبه شد و برای تشخیص معنادار بودن آن از آزمون خی دو استفاده شد. مقدار آزمون خی دو ۲۰۹/۸۸۱ برای ۹ درجه آزادی در سطح کمتر از ۰/۰۱ معنادار است؛ پس

فرض عدم هماهنگی رد می‌شود. طبق این نتیجه می‌توان گفت بین مجموعه رتبه‌های هر داور هماهنگی نسبی وجود دارد. بنابراین آزمون حضور قلب در نماز دارای روایی محتوای قابل قبولی است.

۲. تفسیر نتایج مربوط به روایی سازه آزمون: بررسی روایی سازه آزمون و همسانی درونی، با سه شیوه انجام گرفت.

الف) محاسبه ضریب همبستگی تک‌تک سؤالات با نمره کل: همان‌گونه که در جدول ۲ بیان شده محقق ابتدا جمع تمام نمرات را به دست آورد و سپس ضریب همبستگی هر سؤال را با نمره کل محاسبه کرد. از بین ۵۷ سؤال، ۵۱ سؤال دارای همبستگی مثبت معنادار، ۵ سؤال دارای همبستگی مثبت پایین و فقط یک سؤال دارای همبستگی منفی معنادار بود؛ بنابراین آزمون از این حیث دارای روایی سازه مورد قبولی است.

ب) محاسبه ضریب همبستگی تک‌تک مؤلفه‌ها با نمره کل: با توجه به جدول ۳، هر سه مؤلفه حضور قلب همبستگی مثبت معناداری با نمره کل به دست آوردند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که آزمون در این بُعد هم از روایی سازه مطلوبی برخوردار است.

ج) محاسبه ضریب همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر: با توجه به جدول ۳، همبستگی مثبت معنادار بین مؤلفه‌ها با یکدیگر وجود دارد؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که آزمون در این بُعد هم از روایی سازه مطلوبی برخوردار است.

۳. تفسیر نتایج مربوط به اعتبار آزمون: با توجه به جدول ۴، در این پژوهش برای بررسی اعتبار از روش آلفای کرونباخ و دونیمه‌سازی استفاده شد که آزمون با کسب آلفای کرونباخ به مقدار $0/909$ ، ضریب دونیمه‌سازی اسپیرمن برون به مقدار $0/883$ و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن به مقدار $0/867$ توانست اعتبار بالایی را کسب کند.

محدودیت: این آزمون اولیه بود و لازم است برای بررسی عمیق‌تر ویژگی‌های روان‌سنجی آن، از جمله تحلیل عوامل مؤلفه‌های حضور قلب، در تعداد نمونه‌های بزرگ‌تر به اجرا درآید. **پیشنهاد:** اجرای آزمون بر روی حجم بزرگ‌تری از آزمودنی‌ها، به‌گونه‌ای که تحلیل عاملی این سازه بر مبنای روش‌های آماری امکان‌پذیر باشد.

منابع

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷)، *النهاية في غريب الحديث واللائر*، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸)، *لسان العرب*، بیروت: دار الفکر.
- احمدوند، زهرا، حیدری نسب، لیلا و شعیری، محمدرضا (۱۳۹۴)، «واریسی اعتبار و روایی پرسش نامه پنج وجهی ذهن آگاهی در نمونه غیربالیینی ایران»، *علوم رفتاری*، سال هفتم، شماره ۳، ۱۱-۱۲.
- امامپور، ویدا (۱۳۸۵)، «تجزیه و تحلیلی بر روش‌های تقویت تمرکز حواس و یادگیری بهتر»، *رشد معلم*، شماره ۲۰۰، ۱۹-۱۸.
- انوری، حسن (۱۳۸۷)، *فرهنگ سخن*، تهران: انتشارات سخن.
- انیسی، جعفر، نویدی، احد و حسینی‌نژاد نصرآباد، اعظم (۱۳۸۹)، «ساخت و اعتباریابی مقیاس نگرش و التزام عملی به نماز»، *علوم رفتاری*، سال چهارم، شماره ۱۴، ۳۱۸-۳۱۳.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰)، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران: انتشارات مدرسه.
- بیابان‌گرد، حسین (۱۳۸۶)، *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، جلد ۱، تهران: نشر دوران.
- پناهی، علی‌احمد (۱۳۸۲)، *بررسی رابطه میزان تقید به نماز و سطح اضطراب دانش‌آموزان سال دوم دبیرستان شهرستان قم مقطع سنی ۱۶ در سال ۱۳۸۱-۱۳۸۲*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ثرندایک، آر. ال، *روان‌سنجی کاربردی*، ترجمه حیدر علی هومن (۱۳۷۵)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- الجوهری النیشابوری، ابونصر اسماعیل بن حماد (۱۴۲۹)، *الصحاح، تاج اللغة وصحاح العربیة*، بیروت: دار العلم للملایین.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴)، *وسایل الشیعه*، قم: انتشارات آل‌البتیة لإحياء التراث.
- خدایاری فرد، محمد و پرند، اکرم (۱۳۸۸)، *ارزیابی و آزمون‌نگری روان‌شناختی*، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۵)، *سر الصلاة*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۶)، *چهل حدیث*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، *آداب نماز*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دستغیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸)، *گناهان کبیره*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- راشدی، حسن (۱۳۸۷)، *نمازشناسی*، جلد ۱، تهران: انتشارات ستاد اقامه نماز.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴)، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت: دار القلم.
- زمانی‌نژاد، علی‌اکبر، «اسرار الصلاة شهید ثانی رحمه‌الله، همراه با کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی اسرار

الصلاه‌ها»، مجله مکتب اسلام، سال ششم، شماره ۹، ص ۷.

سیاح، احمد (۱۳۷۸)، فرهنگ بزرگ جامع نوین، تهران: انتشارات اسلام.

عاملی، محمد (شیخ بهایی)، *مفتاح الفلاح*، ترجمه علی بن طیفور بسطامی (۱۳۶۶)، تهران: انتشارات حکمت.

فیض کاشانی، ملا محسن (۱۳۴۲)، *موجه البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، جلد ۸۵، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

تقوی، محمدرضا و امیری، حمید (۱۳۸۹)، «بررسی خصوصیات راون‌سنجی مقیاس تجارب معنوی

روزانه DSES»، *علوم تربیتی تربیت اسلامی*، سال پنجم، شماره ۱۰، ۱۴۹-۱۶۵.

محمدی، محسن (۱۳۸۳)، *از نمازگزار تا انس با نماز*، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.

مرتضوی‌زاده، سید حشمت‌الله (۱۳۹۰)، *روان‌شناسی تمرکز*، تهران: انتشارات عابد.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰)، *اخلاق در قرآن*، جلد ۱، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی

امام خمینی (ره).

مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

معین، محمد (۱۳۸۹)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

ملکی تبریزی، میرزا جواد آقا (۱۳۸۸)، *اسرار الصلوه*، مشهد: انتشارات استوار.

مهدی‌زاده، حسین (۱۳۸۳)، «درآمدی بر معناشناسی عقل در تعبیر دین»، معرفت، شماره ۷۴، ۳۸-۲۸.

نراقی، ملا احمد (۱۳۷۶)، *معراج السعاده*، قم: هجرت.

نراقی، ملامحمد مهدی، *جامع السعادات*، ج ۳، ترجمه کریم فیضی (۱۳۸۸)، قم: انتشارات قائم آل محمد

عجل الله تعالی فرجه الشریف.

نوری طبرسی، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت: مؤسسه

آل‌البيت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.

الهندی البرهان فوری، علی المتقی بن حسام‌الدین (۱۴۰۹)، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*،

بیروت: دار الفکر.

Lawrence, R. T., (1997), "Measuring the Image of God: the God Image Inventory and the God Image Scales", *Journal of Psychology and Theology*, 25, 214-226.

Brown, K.W., Ryan, R.M., (2003), "The Xenefits of Being Present: Mindfulness and its Role in Psychological Well-Being", *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 822-48.